

ԼԵԶՈՒՄԱՆԱԿԱՆ

ԱՅՀՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՆԵՐԿԱՆ ՀԱՅ ԲԵՐՐԱԾԻՆԵՐՈՒ
ՏԵՇ

Հայերէնի մէջ բայերու սահմանական ներկան իր անկայտուն ձեւով, ուստամասիրութեան համար բաւական շահէկան նիւթ մը կը ներկայացնէն: Ասկեդարեան հայերէնը, ինչպէս յայտնի է, ունէր ապանինի եւ ստորագասականի իր ուրցին ձեւերը, տարրեր սահմանականէն, բայց ներկա ինչ ծարուն ընտանեկան լեզուի մէջ սովորական դարձած էր սահմանական դործածել ապանինի եւ ստորագասականի տեղ, որպիս օրինակներ կը գտնենք նոյն գարու, մանաւանդ Ղազար փարապեցյ ինչ ինչ գրաւանձնուն մէջ: Ղազար փարապեցի ամենէն աւելի աւանդած է լեռտանեկան լեզուի ձեւեր. զոր օրինակ՝ «Եկ, առաւել զեքեզ», «Քնա՞մ ասոթի», «Ան անիսաւ», «Ան-էն, զե իջեղ» եւն (Համտ. քնն. Քերակ. Այտարնան, էջ 74):

Սահմանականի ձեւը ապանինի եւ ստորագասականի տեղ բանեցնելու այս ձգտումը յաջորդ տարերու մէջ ան աւելի շեշտուեցաւ, մինչւե որ լեզուն իսպառ Ծննդուցաւ ապանինի եւ ստորագասականի նախկին ձեւերը, առաջ բերելով շփոթութիւն որ ան անցնուած այլապէս պարա կը գարմանուիլ. Այստեղ նպաստակ շնչնէք քննեն թէ ինչ պատճառաւ ապանինի եւ ստորագասականի հին ձեւերը անդ տուին եւ սահմանականի ձեւն սկսաւ անոնց տեղ բռնել, այլ ուղացնէն ներկայացնել լեզուն բրած ճիշերը՝ սահմանականի նոր ձեւը ստեղծելու համար, քանի որ սահմանականի իր կրած նշանակութեան եղանակաւ որումով, առ դադրած էր բռն ներկայի իմաստը տալէ, որով իմաստ շփոթութիւն մը առաջ եկած էր:

Այս շփոթութեան առաջն անձնելու անձնելու համար լեզուն մէջ երեւան էկան երեք տարբեր ձեւեր, որ հետեւ եալին են:

Ա. — Ե՞ բային օժանդակութեամբ կազմուած ձեւը. օրինակ՝ Ե՞ ի տու, Ե՞ ի ուու եւն:

Բ. — Հու (= կը) մասնիկին յարագութեամբ կազմուած ձեւ մը. օրինակ՝ Հու էամ, Հու ուու, իւ էրեւ:

Գ. — ում եւ իս մասնիկներով կազմուած ձեւերը. օրինակ՝ Հում ուու որ սահմանականի մը:

Աւալին ձեւերն գործածութեան սկիզբը կը դանեն մը մասնագործութեան մէջ նյինիկ է. դարեւն եւ ցանցաւորէն գործածուած յաջորդ դարերու մէջ, օրինակ՝ «Գուք զումարի այլ յայրեւ է ուու (= գուք տաճարն ալ այրեւ կու տաք). Ցոյնք եւ ի ուու ի վերայ մեր (= Ցոյները մեր վրայ կու գամ, իւ դար. Ցովհ. Մամիկնեան). Գիտես զի համառօտն եւ յախորժեւ (= գիտես որ համառօտն անձնութիւն է կամականական ներկան բայերութեան համամատ:

1 Սահմանական ներկան բայերուն ամենն գործածական ժամանակն է եւ մերու մէջ ան ասովճան տիրող դիր մը կը դրաւ որ Հը. Անաւան իր Classification des Dialectes arméniensի մէջ յարագ տեր է հայ դաւառարարաները դասկարգել՝ իրենց սահմանական ներկայի ձեւերուն տարբերութեան համամատ:

աէն կախորժեմ. Գր. Կարեկ. Մեկն. երդ երդոցի). Հայոց կանթերն եւ էլեմել (= Հայոց կանթելը կը վառեն). [Է] համարու է՛ (= կը հաւասար, Վարդան. Ա. արեւելոց, ԺԳ. դար)։ Ասհմանականի այս ձեւը, ինչպէս դիմել կու տայ Հ. Յ. Յովնաւեան իր Հետուշը-նիւն նախեց ուղիղ գործի գործին մէջ, կը թուի աւելի յատուկ ըլլալ հայկական արեւելեան գաւառներու. Մեծ Հայոց սամզորէնին. — քանզի ընդհանրապէս այդ գաւառներու մատենագիրներու լեզունին մէջ կը նշանաւիրի եւ անսվոր՝ կելիկեան հայերէնին որ միայն ժխտական ձեւերը մասցած էին ի գործածութեան, հաստատական ձեւերը փխանակուած ըլլալով տարբեր ձեւով մը (իւ ով): Այսպէս թէ այնպէս սահմանականի այս ձեւը չիրցաւ ընդհանրանալ լեզուին մէջ եւ վերապահուած մազ սահմանական ներկայի ժխտական ձեւերուն. օրինակ՝ կ' էու, կ' ուու, կ' վու գրեւ (= չեմ ի գալ, չեմ ի տալ, չեմ ի գրել) եւն: Միայն Մարտի, Խոյի եւ Արդուինի բարրաններն են որ ցարդ պահպանած եւ հաստատական ձեւերը, ինչպէս կը հաստատէ Հը. Անաւան:

Սահմանականի այս ձեւին (հաստատական ձեւերուն) գրեթէ խալու խափանուելուն պատճառն այն կը թուի ըլլալ թէ միջանկեալ ի նախդիրն իյնալով՝ առաջին լորդութեան էլ վերջաւորութիւնուն անախդիր ձեւը (Ե՞ էրեւ կամ էրեւ է = Ե՞ էրեւ կամ էրեւ էւ, և փխուելով ընդհանական արշակուալ ձեւի մը հետ, այն է՛ էրեւ եմ (= էրեւ եմ = էրեւ-ւ եմ): Յայունի է թէ հին հայերէնի յարսկատարը՝ էրեւ-ւ եմ, էրեւ-ւ ես, էրեւ-ւ եւ եւ, նախ վերածուեցաւ էրեւ-ւ եմ, էրեւ-ւ ես, էրեւ-ւ եւ, էրեւ-ւ եւ (գրած եմ, գրած ես, գրած է նշանակութեամբ), որով արդի արեւմուեան հայերէնի մէջ անցեալ ընդհանուրութեան եւ անու կազմուած բայցրելու ժամանակներու երկու ձեւեր գոյցացն եւ զուգընթացորն կ' ապրին ցարդ: Որովհետեւ հայերէնի բայերուն մեծագոյն մասը եւ կը վերջաւորի, ասհմանականի եւ յարակատարի ձեւերուն այս նյունութենին առաջ եկած շփոթութիւնը, կ' երեւ, պատճեն եղաւ որ սահմանականի այս ձեւը անդ տուի այս եւ կիլիկեան հայերէնի սահմանականի ձեւն ընդհանրանայ անոր տեղ (իւ էրեւ, իւ էրեւ եւն): Բայց որովհետեւ իսու, իւ մասնիկով կազմուած սահմանական շէր յարսմբեր ժխտականի դառնալու, այսինքն շէր յարմարեց ըսել իւ էրեւ կամ լու էրեւ եւն, ուստի միայն ժխտական ձեւերը (Ե՞ էրեւ, լու էրեւ եւն) իրենց գոյութիւնը զահեցին մէջ, թէեւ ցարդ ժխտական յարակատարի ձեւերուն հետ նշյունութիւն մը ունենան. զոր օրինակ՝ Ես միւշեւ հիմս ողի վու ինեւ (= թըքերէն ինւէկչը) եւ այսօր ալ չէմ ինեւ (= թըք. իւշը): Այս նյունութիւնը գոյութիւն չունի ու վերջաւորութիւնուր վայերու վրայ, օրինակ՝ վու կուրուց (= թըք. սկսումանըշը) եւ վու կուրուց (= թըք.

1 Հման. Հ. Այտարնան, քնն. Քերակ. էջ 87. Հ. Ա. Յավանական. Հետազոտութիւններից Խամօրէնի. էջ 254-5:

օդումամ). իսկ գյուղերին ունի էլ վերջաւորող բայերուն միայն անկատարին մէջ. օրինակ վէ իս-
եր (= թղթ. եւոյն մէջ չույթ է եւ ույցի նշանի), միշտ եւ անրկան կը տարբերի. ինչպէս վէր իսուց
(= թղթ. եւոյն մէջ է չեմ խօսեր (= թղթ. ու վայ-
կեմ մէջ): Չմանաւոր զանել թէ ինչ որ բժիշկ մին-
չեւ հին սահմանական ներկայի համար, եւ ինչ
որ պիտի բունք ասէկ յետոյ, պէտք է հասկալ.
անկատար ձեւ մանական համար ալ, որոնք եւ ներ-
կայի կազմութեան ձեւերան հետեւան են:

Սահմանականի (ներկայ եւ անկատար) եր-
կրորդ ձեւը (բուռ-է, խօսում էլ եւն), առաջնին
անդամ հայ մատենագրութեան մէջ կ'երեւի ժԿ.
դարսն Ալարան Արեւելիի Տիեզերական պատ-
ճառթեան մէջ «Քեզ աղօթք եւն առնում» (ուշ քեզ
աղօթք կ'ըսեն) խօսով: Այս ձեւը յատուկ է
արեւելեան գուաւաներուն հայ բարբառներուն, եւ
մինչդեռ իս-, իւ ձեւով սահմանական տիրող կը
գառնուր հետոցեան արեւելեան հայ բարբառնե-
րուն մէջ, այս ձեւն եւս կ'ըստ հանրանար արեւե-
լեաներուն մէջ, ինչպէս այսօր տիրոջ եղած է
կովկասահայոց աշխարհաբարին: Ինչպէս դր. Ան-
ցեան զ իսում է, սերկայակերտ այս ուսեր նշյան է
սերդոյանան յատուկ ու-ին, որուն սկիզբը կը
գանձնէք հին հայերէնի մէջ (օրինակ ի մուտք, ի
մուտք, ի միջ ժրութ եւն): Այս ուսեր իրեւն սեր-
դոյակերտ առուներուն վրայ ընդ հանրանարուն հետ-
բայերուն ալ անցաւ իրեւն սերկայակերտ միջ-
նաւան սերդոյանան մի այլ ձեւին (սահմանի տար-
կան), որ ողնուկու ծառայած էր բայերուն սերկան
կազմութ, ինչպէս տեսանք այսպէս ծովու էր կը
նշանակէ գրելու մէջ եմ», ինչպէս ի բըւն եմ կը
նշանակէր նմանապէս «գրելու մէջ եմ»:

Ու-ը չե՞ կիսար յարմարի միավանի բայե-
րուն, ուստի արեւելեան հայերէնը որիշ ձեւ մը
ստեղծած է միավանի բայերուն սերկային եւ ան-
կատարին համար, այս է գուման էն, ուղիս էլ, լուս-
էր: Գր. Անցեան կ'ենթադրէ թէ այս ին ալ
սերդոյանան ծագոր ըլլայ, սերդոյանանի յա-
տուկ է մասնիկը թաւալմաք բայցին ետևն անցնե-
լով եւ մտապատեհերեւու զուգործութեամբ իր
հետ բերելով գրաբար յոգնակի սերդոյանանի ու: Մենք այս մեխութիւնը համոզիչ չենք գտներ
որով ըստ իսին ծագումը կը մեայ առ այժմ
այսուց:

Սահմանականի (ներկայ եւ անկատար) եր-
կրորդ ձեւը, կազմուած կու մասնիկով, ժԲ. գարեն
սկսեալ կիրարկութեան մէջ էր մատառորապէս
Արեւելան հայերէնի մէջ եւ հետզհետք ընդհան-
րանալը՝ տիրոջ գարձաւ արեւելեան հայերէնի
մէջ, իս դառնալով իսի եւ միայն միավանի ժուլ

¹ Հմեն Հ. Ղ. Յովնանեան. Հետազոտութիւնը
նախնաց առմօքէնի, Վեճենա 1897, էլ 254: Հաւանական
է թէ լրդուական այս ձեւին ծագումը լուս տակի հին է,
նախամտենադրական ժամանակներէն իսկ ըլլալը. յատուկ
մասնաւոր բարբառ մը:

² Հմեն. Գր. Անցեան. Պատմ. քերակ. Արեւե-
լահայ թղթ. էլ 28:

³ Տե՛ս Գր. Անցեան. Պատմ. քերակ. Արեւելա-
հայ թղթ. էլ 30:

դու, լու բայերուն վրայ թալով (իս դամ, իս լոյն
եւն): Այս հասին ծագումը պատճ է արդէն Հ.
Այտովնեան (Բնան. քերակ. էլ 76), եւ անկէ ի վեր
լաւագոյն մեկնաթիւն մը տրամած էց իսութիւն: Մեր
հին լեզունուն մէջ կար իսմ բայզը կազմուած ձեւ մը
նա իսուց ցուցանիք, իսլ այն սուել իսու մայ եւն):
Ասկէ առաջ եւկած են իս ու ուեսունէ, իս ու նայէ,
իս ու նայէ նման ձեւեր, որոնք ներկայի իմաստը
հայտապէս կու այսին: Կոյ ուստի... ձեւը գործածու-
թեամբ մաշուելով եղաւ իս, վերինն մէր կար-
գին է, որով առաջ եկան արեւելեան աշխարհա-
րաբի պայօպուան ներկայ եւ անկատարի ձեւերը:

* *

Հին սահմանականի ձեւը ստորագասականի
և ապօնիի տեղ գործ ածուելով նշանակութեան
նշանականուումներ կրած էր, ինչպէս տեսանը
վերը: Կերեւի թէ ներկայի յատուկ նոր ձեւ մը
լեզունուն մէջ ստեղծուելով հանդերէն այս նոր ձեւն
ալ հինքն ազգեցութեան տակ, զերծ շմաց նշա-
նակութեան նմանորինակ եղանականուումներէ,
որով լեզուն պէտք տեսաւ տակդի լուրպացն նորպացն
ձեւ մը որուն նշեկան նշանակելու ծառայէրէ:
Արգարեւ լը իրէմ, իւբիս եւն տարտամօքէն կու
այսին ներկայի իմաստը եւ կուային նաեւ նշանա-
կեւ ոչ միայն շիմն կը գրեմ, կ'երթամը, այլ
նաև մերձաւոր պապագայի մէջ կը գրեմ, կ'երթամ
էն, այս կերպով պապանիի իմաստը մըն ալ տալով:
Լեզուն համար պէտք էր նաեւ այնպիսի ձեւ մը որ
անպայմանօքէն ներկայի իմաստը տար եւ այս բանը
անհրաժեշտ կը գտառար մասնանդ թըթերէնի
ազգեցութեան տակ որուն ենթարկուած էր արեւ-
եմեան աշխարհաբար եւ ուրեմներ կրած որոշ
ձեւեր կային. Ուուելը («Կ'երթամ») եւ իւբիս-
ընը («Կ'երթամ կոր»): Հետեւաբար այս ազգե-
ցութեան տակ ստեղծուեցած իր մասնիկով կազ-
մութեան տակ ստեղծուեցած թըթերէնի կազմի և էւը
(կետիյը) փոխ առնուելով եւ գտանալով հայե-
րէն իր:

Արեւելեան հայերէնի մէջ սակայն ու-ըով
ներկան յատկացուեցած բուն ներկային եւ առըն-
թեր անոր ընկացուեցած եւ պահուած նաեւ
մինչդեռ ուրիշ գտառաներուն մէջ ստեղծուեցած
ներկայակերտ ուրիշ մասնիկներ, եւ ասկէ՝ զնա-
զնութեւնը մը ներկայի պյանեալ ձեւերու, որոնց
ցարդ ի գործածութեան են հայ բարբառներու
մէջ: Այսպէս իւբիսամ ուրիշ ուրիշ ուրիշ (Հ. Գարահիսար),
իւբիս իս, քրիս իս (Ամասիա, Մարգուան), իւբ-
իս նը, իւբ նը (Արաքեր), իւբիս իս, իւբիս իս (Սիրիա-
կա), իւբիս իս (Արաքեր), իւբիս իս (Հին իսուս...ին մացորդն է, ինչպէս
նաեւ յետադաս իս: Արաքերի գտառապարան

ուսումնասիրով՝ Մէկիք Ս. Գարիթ-Բեզ և ըս կը համարի ռամբական ստորագայնի յատուկ և, չեն (թէ որ տեսնեմ նէ), յատկացած ներկպյին. • (իմ՞ ո՞) կը թուռի մարդրոցն ըլլալ առ մակարյին (խմեմ ևն, գամ ևն). իսկ Գարայիսարցիներուն ուրը կը մնայ դժուարածենելի:

Կ. Պոլիս, 28 նոյ. 1909:

ՅՈՎՀ. ԿԱԶԱՆՅԵԱՆ

ԵԿԱՅՈՒԹ Ի ԱՐՄԱՆԻ ՓԼԻ ԸՆԴ ՔՐԱՅԻ ՌՈՒԹԵՐԸ ՕՃՈՒ ԼԵԶՈՒՆԵՐԻՑ

Սյոյն վերաբարի տակ լցոն եմ բնծայում հետագայ բառացոցակը, որը վերջին ամիսների բնթացքում միայն կազմուած լինելով՝ հետզհետէ տիխանալու է գեղ։

Նշանակելով հանդերձ իւրաքանչիւր բառի ինչ լեզուի պատկանել, պարուց եմ՝ համարում յայտնել սակայն, որ փփառութիւնը տեղի ունեցել է հասարակ թուրքերէնի միջնորդութեամբ, բայցի, մի շաբաթ սակառաթիւ բառերից, որոնց փփառութիւնը շատ հին է եւ հաւանօքէն փփանակ թուրքերէնի ուրիշ հարեւան բարբառների միջնորդութեամբ եւ կամ ուղղակի, առանց որ եւ է միջնորդութեամբ մուտք են գործած Ակնայ բարբառում։ Այսպէս օր ըստ-ըստ, ուղղութեամբ, որոնք գոյութիւն ունին եւ միջնորդարեամբ ամմօրենում ասի քան թուրքերէնի աղդեցութիւնը հայ բարբառների վրայ։

Սյոյն փփառութեանց շորջը երեւան եկած այսնական օրէնքների մասին այստեղ զանց եմ առնում որ եւ է խօսք անել նախ որովհետեւ առ այդ, ըստ իս, անհրաժեշտ է գեղ ձեռքի տակ ունենալ աւելի մեծ նիւթ, երկրորդ՝ վերապահում եմ այդ մի այլ աշխատութեան, որի նիւթն է ինեւրու ամրող բարբառի ուսումնասիրութիւնը ուու լեզուարանակն սեսականից։

Այսքանս առմ, որ թէ գաւառականում, թէ բնագրերում շեշտաց մեծ մասամբ վերջին վանկի վրա է. իսկ այս հազուակէպ պարագաներում, ուր շեշտաց նախինթաց վանկերից մեկի վրա է, ես եւ համապատասխան տեղում շեշտ գրել եմ: Իսկ տառագարանութիւնը կատարել՝ եմ բառ Պոլահայ արտասանութեան։

Իրբեւ համաստգրութիւն՝ գործ են առ ծուած հետեւեաները.

ու. = ուրբէւն. որ. = ուրեւեւն (իւր-+երէն).

ն. = նոսրերէն. ու. = ուրպէւն. ե-ը. = ե-ըողակն. յ.ն. = յունարէն. ֆ.ր. = ֆրաներէն. լ.ն. = լինանի բարբառ. պ.ն. = պալանի բարբառ. ջ.ն. (Ալահ.) = ջէլթունի բարբառ (Ալինիա կամ Ջէլթուն, Ալահակերտանի). Ղ.րու. = Ղուրբանչ բարբառ (Ղ. Ածառ.). կ.ւ. = կիլին. բ.ր.բ. = բարբառ (Բիլի բարբ.). յո. ան. որ. = յորուն.

մանա որուն. յո. ան. ի.ր. = յորուն մանա ինչին. ձ.ն. = ձնիին (Ձնունիւն Ալիոյն). Երբեք հորդանական գիծը (—) դրուած է արդեւ միանալու նշանակուած բառի տեղ՝ նորից շրկնելու համար։

յ.տառ թէ փփառութեանց մեջ եւ թէ թէ ապրերում ամենուրեք պէտք է կարդալ նման գերմ. յի.՝

Բացի հասարակ անուններից մեջ են բերուած նաեւ մի քանի յատ. անուններ՝ իրեւ հետաքրքակած ձայնագիտութեան տեսակետից։

Բառերի ինչ լեզուից ծագած լինելու ու արտասանութիւնը ծշտերու համար օգտուել եմ հետեւեալ բառարաններից։

1. «Գործնական բնդարձ. բառարան» Գ. Գայագծանին կ. Պոլիս, 1890.

2. «Երեքեղուեան բնդարձ. բառարան» Մ. Արքենանի. կ. Պոլիս 1888. եւ

3. „Dictionnaire turc-arabe-persan“ յ. Թ. Զենկեր. Leipzig, 1866.

ՄԱՍՈՒԹ ՎԱՐԴԻ. ՄԱՍՈՒԹ ՎԱՐԴԻ ԱԼԻՆԱ, 1909, Հոկտ. 24. *

Ան (ա. յիշ), սիրելի, անգին. ըստ ձևն ի նաև եւլու (Հնութ. Ակն. եջ 434).

Ան (ա. տաշ) = ազառուած? թէա. Ան (ա. ազեկ, գեհնան), ժիր.

Ան (թ.), կարմր.

Ան (ա. ան) = շականու? ?, մարդու մարմնի վրա առաջացած սպիսակ կամ գորշ բիծ. «արցի մազզը», քարայր, ուր գիմում են մաքրուելու նման-օրինակ բժեկեց.

Ան (արեւել. թ. = երեց եղբայր, եղբայր), արհետառ որների գիտաւոր.

Ան (թ.), պարուն, աեր.

Անու, ինու (ա. ամէպ), արդէօց.

Ան (թ. ամը), ցաւ. վիշտ. Պլոհ. թ. ումը՝ դառ.

Անուել (ա. ենանիթ), աւանդ.

Անու (ա., թ. ամի), հօրեղայր.

Անու (թ. օմենջ) ուս. յն. մաս, հմ. ումօս — ումուս. Անու (թ. այշդ), արթուն, ժիր.

Անու (թ. անձագ), հազեւ.

Անու օսուն (թ. ա. այց օսուն!), ապրին, կեցցւս.

Անու (թ.), թաղիք անթէւ վերպիւմ.

Անու (թ. ապահ), քայր մանաւոնդ իրը կոչական.

Անու (թ. արցան), աւիւծ.

Անու (ա. եղիլի), երբեմ, ժամանակով.

Անու (թ. եղիլիլիքի սեռ.), նախկին, նախնի.

Անու (թ. ել՛), կղզե.

Ան (ա. ասր յօւ), ամօթ, պատկառանց.

Ան (թ. արտ, արէ), միջոց, միջեւ.

Արուպուան (թ. արէղիսանան), Արարիա. ան. ժու.

Արուհան (ա. արցհան), ազերագիր, յայտարարութիւն.

Արուշան (թ. էրեղան), ընծայ, նուէր.

Արուհան (եր. հարմանիսան), ձեռքի դաշնակ.

Արուշան (թ. ասրողը կամ արսղը), անպատճառա.